

RECENZIJA

Cenzūros paieška „Naujojoje cenzūroje“

Deimantas Jastramskis

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto

Žurnalistikos institutas

Maironio g. 7, LT-01124 Vilnius

El. paštas: deimantas.jastramskis@kf.vu.lt

Pirmas Gintaro Aleknonio monografijos¹ pratarmės sakinytis skelbia, kad „su cenzūra susiduriame kasdien, vos atsivertę laikraštį ar žurnalą, įsijungę radijo imtuvą ar televizorių, laisvai naršydami interneto tinklalapiuose ar tinklaraščiuose“². Apie kokią valstybę rašo autorius? Apie Šiaurės Korėją? Ne, ten interneto svarba – nulis. Panašu į cenzūruojančią žiniasklaidą ir kontroliuojančią internetą Kiniją ar kitą nedemokratinio pasaulio valstybę? Ne, tai apie Lietuvą... ir cenzūrą – naująją, deformuojančią pasaulio vaizdą, kai „laisvos žinios <...> skelbiamos ne todėl, kad paaiškintų, o kad nukreiptų mūsų dėmesį“ (p. 5).

Autoriaus siūlomas *naujosios cenzūros* terminas apibendrina propagandą, viešuosius ryšius, ryšius su visuomene, visuomenės informavimą, smegenų „plovimą“, įvaizdžio kūrimą, reputacijos „balinimą“...

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje parašyta, kad masinės informacijos cenzūra draudžiama³ (tai cituoja ir knygos autorius). Nėra jokios valstybės įgaliotos institucijos, kuriai reikėtų iš anksto rodyti žiniasklaidos skleidžiamą turinį. Sovietinės cenzūros įstaigos „Glavlito“ veikla nuslinko užmarštin. Tiesa, autoriui „norėtųsi išvysti gyvą cenzūros

¹ ALEKNONIS, Gintaras. Naujoji cenzūra: monografija. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidybos centras, 2011, 224.

² Recenzijoje autoriaus pateiktų tiesioginių pirminio šaltinio citatų kalba netaisyta (V. S.).

³ Lietuvos Respublikos Konstitucija, 44 str. *Valstybės žinios*. 1992-11-30, Nr. 33-1014.

personažą, tačiau vargu ar šiandien įmanoma“ (p. 8). Įmanoma, nes kai kurie iš jų po Nepriklausomybės paskelbimo dirbo Spaudos kontrolės valdyboje, o dabar – valstybės tarnyboje. Jiems turbūt būtų smagu, kad ir be cenzorių triūso egzistuoja cenzūra, nors ir naujoji.

Vertėtų paminėti, kad Visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymas numato, kad Seimas karo ar nepaprastosios padėties atveju įstatymu gali nustatyti žiniasklaidos veiklos ribojimus⁴. Tai tik vienintelė prielaida, kad galėtų atsirasti kokių nors cenzūros elementų. Bet to Lietuvos Respublikoje nuo 1990-ųjų dar nebuvo.

Taigi mūsų šalyje žiniasklaidos cenzūros nėra. Visas kitas informacijos dozavimas, filtravimas ir dezinformavimas tėra politinis, ekonominis, organizacinis ir asmeninis pranešimų apdorojimas. Tačiau „cenzūros“ sąvoką traktuojant laisviau, kiek provokuojančiai ir suteikiant naujoviškumo atspalvių, galima parašyti įdomią ir vertingą žiniasklaidos sistemą nagrinėjančią knygą, o tokių mūsų profesinėje gildijoje galima išvysti palyginti retai.

Siekdami įvardyti įvairius demokratinės visuomenės žiniasklaidos veiksnius, norėdami sustiprinti įspūdį, cenzūros sąvoką savo leksikoje vartoja nemažai masinės komunikacijos procesų tyrėjų. Edvino C. Bakerio teigimu, reklamuotojai, o ne valdžia yra svarbiausi žiniasklaidos turinio cenzoriai JAV⁵. Kiti šį vaidmenį priskiria tiesioginei valdžios, politikų, verslininkų, savininkų, redakcijų vadovų ir žurnalistų veiklai. Kruopščiai paieškojus, „cenzorių“ galima būtų rasti ir daugiau (kaip ir naujosios cenzūros apraiškų). Tai knygos autorius ir padarė. Kūrybiškai, sklandžiai ir nuosekliai.

Prieš keletą metų „Politologijos“ žurnale buvo publikuotas Žyginčio Pečiulio mokslinis straipsnis naujosios cenzūros tema⁶. Taigi tokia ži-

⁴ Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymas, 20 str. *Valstybės žinios*. 2006-07-27, Nr. 82-3254.

⁵ BAKER, Edwin C. *Advertising and a Democratic Press*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, 214 p.

⁶ PEČIULIS, Žyginčas. Žiniasklaida demokratinėje visuomenėje: cenzūros metamorfzės. *Politologija*. 2003, Nr. 4 (32), p. 1–17.

niasklaidos procesų terminologija nėra pirmą kartą lietuviškoje mokslinėje literatūroje apie šiuolaikinę žiniasklaidą, bet išsamiai išdėstyta Gintaro Aleknonio monografijoje.

Detaliau aiškindamas *naujosios cenzūros* sąvoką, autorius ją apibūdina kaip „pačios žiniasklaidos prisiimtą pranešimų, minčių ar idėjų turinio kontrolę netradiciniais metodais“ (p. 13). Jeigu tai pačios žiniasklaidos veikimas, niekam nepadedant, tada masinės komunikacijos teorijoje galima rasti daug švelnesnių nei cenzūra ir plačiai paplitusių, pripažintų terminų. Pirmiausia – *vartininko* (angl. „gatekeeper“, pats procesas – „gatekeeping“) metafora, skirta apibrėžti informacijos atrankos ir pranešimo rengimo proceso dalyvių įtaką naujienų turiniui.

Aptariant žinių atranką, kai menkavertės žinios užgožia rimtas, mokslo darbe pabrėžiama, kad mes nesužinome to, ką reikėtų sužinoti. Tai – *naujoji cenzūra*. Be šių raktinių monografijos žodžių, galima buvo pateikti kelis naujienų atrankos kriterijų rinkinius ir išsamiau paanalizuoti jų taikymo praktiką šiuolaikinėje žiniasklaidoje.

Naujienų įrėminimas (angl. „framing“) įvardijamas „sunkiai atlaikoma *naujosios cenzūros* pagunda“ (p. 37). Viskas, kas yra susiję su pranešimų pateikimu ir galimu naujienų poveikiu, traktuojama kaip *naujoji cenzūra*. Netgi animacinių filmukų ištraukos laidose neišeina iš šios sąvokos ribų.

Pasirinktai temai atskleisti labai tiktų dienotvarkės nustatymo (angl. „agenda setting“) teorijos kontekstas, nes ši tūkstančiais tyrimų pagrįsta teorija jungia ne tik visuomenės dienotvarkės, kurią nustato žiniasklaida, bet ir pačios žiniasklaidos dienotvarkės veiksmų aspektus (gal ir juos galima būtų įtraukti į *naujosios cenzūros* sąvoką?), tačiau šiai teorijai, išskyrus užuominą, didesnio dėmesio neskirta.

Deniso McQuailo išskirti svarbiausi žinių bruožai sumaniai panaudoti nagrinėjant informaciją apie pandemio gripo sklaidą didžiausiuose Lietuvos dienraščiuose ir informacines sąsajas su Sveikatos apsaugos ministerijos ir farmacijos kompanijų pranešimais. Atskleista savotiška manipuliacijos žiniasklaida ir pačios žiniasklaidos manipuliacijų informacija schema. Tai *naujoji cenzūra*? Greičiau kasdienė demokratinių

valstybių žiniasklaidos, verslo ir valdžios sąveika. Nesvarbu, kaip tai pavadintume, pačios sąveikos esmė nesikeičtų.

Poskyryje „Subjektyvios ir objektyvios žinių ribos“ nuosekliai, pateikiant tikslių pavyzdžių perteiktas subjektyvumo konstravimas „objektyviose“ naujienose. Tačiau naudojantis Kathleen Jamieson ir Karlyn Campbell rimtųjų žinių požymių schema, nagrinėjant, kaip Lietuvos žiniasklaidai sekasi nustatyti žinių ribas, ir cituojant psichologų atliktą smurto pateikimo Lietuvos televizijose tyrimą, šiek tiek nukrypta į fikcijos lauką ir dramatiško orų prognozės pateikimo aiškinimą, nors šiuo atveju vertingiau būtų nagrinėti konfliktų ir dramtizmo kurstymą žiniasklaidos politinės komunikacijos lauke.

Bet kokia įtaka žiniasklaidos pranešimui knygoje paaishkinama *naująja cenzūra*. Be jokios abejonės, reklama – irgi *naujosios cenzūros* dėmuo. O „linksminimas atlieka mažiausiai dvi *naujojo cenzūravimo* funkcijas: nukreipia dėmesį nuo rimtų problemų, rimtas problemas paverčia juokais“ (p. 102). Tai pat – „*naujajai cenzūrai* ir yra lengviausia įsiterpti tarp fakto ir emocijos“ (p. 101). Beveik visagalė, net kažkiek mistinė atrodo *naujoji cenzūra* – visur jos įtaka juntama... Netgi panašu į cenzūros paiešką ten, kur ją rasti būtų ypač sunku.

Pačios radikaliausios knygos mintys skelbia, kad „**demokratinėje bendruomenėje suklestėjusios užslėptos cenzūros formos yra dar pavojingesnės už atvirą tradicinę cenzūrą**“ (p. 117) ir kad „**vi-suomenė nenori pastebėti naujosios cenzūros, kuri demokratines vertybes pamina dar giliau nei senoji**“ (p. 118). Atsiranda minčių, kad autorius, būdamas ir žurnalistas praktikas, atskleisdamas *naujosios cenzūros* anatomijos subtilybes, galbūt neatsispyrė profesinei pagundai sutirštinti informacinės raiškos spalvas.

Monografijoje teigiama, „kad nemaža dalis viešojoje erdvėje besireiškiančių žiniasklaidos darbuotojų turi ne visai pagrįstų ambicijų vadintis kūrėjais. Kai kuriose srityse iš tiesų nelengva nustatyti ribą tarp elementaraus visuomenės informavimo ir meno“ (p. 120). Šioje teksto vietoje galima būtų pacituoti Autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymą,

kuriame ši riba yra aiški – įprasti informaciniai pranešimai apie įvykius nelaikomi autorių teisės objektais.

Įdomus autoriaus pasvarstymas apie ilgasėdžius žiniasklaidos veikėjus, kurie per dvidešimt metų „keitėsi rečiau negu politikai valdžios viršūnėse“ (p. 125). Labai taiklus žiniasklaidos teisinio pagrindo kūrimo Lietuvoje vertinimas – „demokratiški ir liberalūs Lietuvos visuomenės informavimo įstatymai <...> nelabai padėjo žiniasklaidai pačiai ugdytis atsakomybės jausmą“ (p. 137).

Teiginys, kad Lietuvoje nustatyti tikrąjį leidinių tiražą beveik neįmanoma, yra šiek tiek netikslus, nes 2010 m. Nacionalinė rajonų ir miestų laikraščių leidėjų asociacija pradėjo deklaruoti ir vykdyti savo narių leidinių tiražo auditą, o 2011 m. Kultūros ministerija nustatė visų periodinių leidinių tiražų deklaravimo ir audito tvarką (deja, pastarosios informacijos pasirodymas beveik sutapo su knygos išėjimu 2011 m.).

Monografijoje pateikta išsami šaltinio atskleidimo reglamentavimo problemos analizė ir žurnalistų piktnaudžiavimo šaltiniais kritika. Kiek perdėtai nuogaštaujama dėl to, kad 2006 m. Visuomenės informavimo įstatymo redakcijoje „vietoj savininko įvesta esą platesnė dalyvio sąvoka“ (p. 142). Ši sąvoka, apibrėžta Civiliniame kodekse ir patikslinta minėtame įstatyme, juridškai geriau nusako asmenį, turintį nuosavybės teisę į juridinio asmens turtą.

Autorius sociologiniu aspektu įdomiai nagrinėja žurnalistų ir redaktorių klaidų nepripažinimo priežastis. Sociologinis kontekstas būdingas daugeliui autoriaus analizuojamų problemų. Tai rodo gilinimąsi, išžvalgumą ir tarpdisciplinišką dėmesio diapazoną.

Žiniasklaidos organizacijų savininkų deklaravimo problema aptariama nepaminėjus Lietuvos radijo ir televizijos komisijai teikiamų duomenų apie radijo ir televizijos veiklos subjektus. Informacija tik apie spaudą ir internetą neatskleidžia visos nuosavybės deklaravimo esmės ir problematikos. Be to, netiksliai nurodoma, nuo kada pirmą kartą pradėta deklaruoti spaudos savininkų nuosavybė (praleisti 2003 ir 2004 m.).

Daugelyje knygos vietų autorius patenka į „žiniasklaidos verslo“ sąvokos klišės spąstus. Taip apibūdinama žiniasklaida visada siejama su pelno siekimu. Tačiau Lietuvoje yra LRT ir kitos viešosios žiniasklaidos įstaigos, kurioms jų juridinė kilmė neleidžia siekti pelno, o svarbiausia – jo išmokėti dalininkams. Todėl su žiniasklaidos verslu jas tapatinti nėra tikslu.

Dėl spaudai taikomų PVM lengvatų mokslininko pozicija sutampa su Vyriausybės ir „naktinės mokesčių reformos“ vykdytojų pozicija Seime. Tačiau šiuo aspektu Lietuva nuo 2009 m. buvo ES autsaiderė, kartu tik su Bulgarija ir Slovakija neteikianti jokių PVM lengvatų periodinei spaudai. Šis kontekstas knygoje neatskleidžiamas. Kitas valdžios žingsnis, kalbant apie mokesčius, – socialinio draudimo mokesčiai sudariusiems autorines sutartis – labai gerai išnagrinėtas valstybės socialinės atsakomybės ir žurnalistų socialinio apdraustumo kontekste.

Monografijoje ne visiškai įsigilinta į Spaudos, radijo ir televizijos rėmimo fondo (SRTRF) žiniasklaidai teikiamos valstybės paramos problematiką. Autorius šią paramą vadina „dar viena išimtimi žiniasklaidos verslui“, nors toliau apie tai rašo kaip apie paramą „ne pelno siekiančiai žiniasklaidai“ (p. 161). Be to, aptariant SRTRF veiklą, paliktas faktinis netikslumas – skyriuje „Ekonominė išimtis“ teigiama, kad „didieji pelną gaunantys leidiniai į tokią paramą negali pretenduoti“ (p. 161). SRTRF skiriamos valstybės paramos nuostatuose iš paramos dalybų tokie subjektai neeliminuojami. Į šią paramą negali pretenduoti tik prasižengę, per paskutinius kalendorinius metus pažeidę nurodytas teisės ir etikos normas subjektai.

Autorius pabrėžia valdžios siekį žiniasklaidoje atsisakyti užsakomųjų straipsnių. Tačiau *Tns. lt* duomenimis, 2009–2010 m. valstybės ir savivaldybių institucijos buvo bene pagrindinės reklamos užsakovės spaudoje. Pats užsakomųjų straipsnių reiškinys išnagrinėtas gana išsamiai, nors ekonominės išimties prasmė šiuo aspektu šiek tiek netikra.

Skyriuje „Ketvirtos valdžios mitas“ svarstoma žiniasklaidos ir valdžios tapatybės problema. Autorius prasitaria, kad elgiamasi „kiek

dirbtinokai“, tačiau mąstoma naujoviškai (vartojant retorines figūras ir užsiimant propaganda), nors iškėlus klausimą, „kas turi kontroliuoti patį kontrolierių“ (žiniasklaidą), stokojama minėtinų keliolika metų veikiančių reguliavimo ir savitvarkos institucijų ir Kultūros ministerijos funkcijų analizės. Autoriaus pasirinktas ir pateiktas kritinis požiūris į „ketvirtąją valdžią“ demitologizuoja žiniasklaidą.

„Naujosios cenzūros“ finale tvyro pesimistinės nuotaikos: „teisė žinoti deformuojama“, „žiniasklaida retai kada sugeba išlaikyti neutralumą“ (p. 200), o siekiantiems išvengti viešosios erdvės manipuliacijų galima „pasiūlyti, regis, vienintelę išeitį – atsisakyti komunikacijos“ (p. 202). Tai logiška monografijos minčių eiga, apibendrinanti pateiktą kritišką mokslininko požiūrį į žiniasklaidos pasaulį.

Visapusiškai įvertinus atliktą monografijos autoriaus darbą, galima tvirtinti, kad „Naujoji cenzūra“ sustiprino Lietuvos bibliografijos žiniasklaidos veiklos analizės sektorių. Pateikto požiūrio savitumas turėtų paskatinti žiniasklaidos tyrinėtojų diskusiją. Viskas, kas monografijoje parašyta, – kruopščiai apmąstyta, kūrybiškai ir sklandžiai pateikta. Blieka susitarti dėl sąvokos *naujoji cenzūra* ir jos taikymo masto.